

**НАУКОВІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАПАХОВИХ СЛІДІВ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

**THEORETICAL AND LEGAL BACKGROUND OF SCENT TRACES USE DURING
THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCE**

Встановлено, що предметом вивчення криміналістичної одорології є закономірності, пов'язані з використанням запахових слідів у боротьбі зі злочинністю, а саме: процес формування запаху; властивості запаху; природа нюху. Обґрунтовано, що до предмету криміналістичної одорології також відносяться закономірності виявлення, фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання запахових слідів, а також розроблені на основі пізнаних закономірностей прийоми, способи, методи, методики, технології, інструменти, матеріали, прилади та їхні комплекси та інші засоби для роботи із запаховою інформацією.

Нині сліди запаху використовуються з метою розв'язання таких завдань розслідування: розшук особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння; відшукання предметів злочинного посягання, речових доказів, що зберегли запах злочинця чи потерпілого; встановлення групової приналежності джерела походження твердих, рідких і сипучих речовин, що володіють властивостями запаху; ідентифікація особи за її запаховими слідами. Ці завдання розв'язуються як шляхом залучення кінолога зі службовою собакою, так і використанням інструментальних лабораторних методів.

Використання запахових слідів під час кримінального провадження ґрунтується на принципі законності, відповідно до положень Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Законів України «Про Національну поліцію», «Про судову експертизу», «Про оперативно-розшукову діяльність», Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України, затвердженої Наказом МВС України № 1145 від 1 листопада 2016 року, інших нормативно-правових актів.

Наголошено, що проведення одорологічної експертизи повинно набути належної правової регламентації, зокрема повинно бути врегульоване за змістом Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5, розроблена відповідна методика експертного дослідження.

Ключові слова: одорологія, криміналістична техніка, криміналістика, судова експертиза, кінолог.

Scent traces are a subject of forensic odorology – the branch of forensic science.

Patterns associated with the use of scent traces in crime combating constitute the subject of forensic odorology, namely: the process of scent formation; scent properties; the nature of olfaction. It is substantiated that forensic odorology subject also includes patterns of detection, fixation, removal, research, evaluation and use of scent traces, as well as techniques, methods, approaches, technologies, tools, materials, devices and systems designed on the basis of known patterns and other means of scent processing.

Currently scent traces are used to solve the following investigative tasks: search for the person responsible for commission of a socially dangerous act; detection of criminal encroachment objects, material evidence retaining the scent of the offender or the victim; establishing the group affiliation of the source of origin (solid, liquid and bulk substances with odor properties); identification of a person by one's scent traces. These tasks are

solved both by involving a dog handler with a service dog and by using instrumental laboratory methods, in procedural and non-procedural forms.

The use of scent traces in the criminal proceedings investigation is carried out in compliance with the principle of legality, in accordance with the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, Laws of Ukraine “On National Police”, “On Forensic Science”, “On Investigative and Search Activities”, Guidelines for NPU K-9 units approved by the Order of the Ministry of Interior of Ukraine № 1145 of November 1, 2016 and other regulations.

It is emphasized that performance of odorological examination should be properly regulated by the content of the Guidelines on appointment and performance of forensic and expert examination approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine of October 8, 1998 № 53/5 as today issues related to odorological examination are not regulated by this document.

Key words: *odorology, forensic technique, forensic science, forensic examination, canine handler.*

Вступ. Запахові сліди є предметом вивчення криміналістичної одорології – галузі криміналістичної техніки. Як свідчать результати вивчення теоретичних та емпіричних джерел, особливості виявлення, вилучення, дослідження, використання під час кримінального провадження запахових слідів спричиняють проблемні питання. Зокрема, низка авторів наголошує на важливості використання запахових слідів під час доказування у кримінальному провадженні [1; 2], а деякі – заперечують таку можливість, наголошуючи на орієнтуючому значенні запахових слідів під час розслідування [3, с. 52].

Слід визнати, що діяльність правоохоронних органів із використання запахових слідів потребує нормативно-правового врегулювання, наукового опрацювання та формування практичних рекомендацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеризуючи стан наукових досліджень щодо формування теоретичних засад та практичних рекомендацій з використання запахових слідів під час розслідування кримінальних правопорушень, слід відмітити працю В.Д. Басая «Основи криміналістичної одорології» (Івано-Франківськ, 2003) [4]. У дослідженні автор розкрив предмет одорології як окремої галузі криміналістичної техніки. Однак низка питань, важливих для практичної діяльності з використання запахових слідів під час розслідування кримінальних правопорушень, залишилися не розв’язаними. Окремі публікації з проблем криміналістичної одорології підготували О.І. Ізотов, В.О. Гусева, М.В. Кобець.

Постановка завдання. Метою наукової статті є формування наукових і правових засад використання запахових слідів під час розслідування кримінальних правопорушень.

Результати дослідження. Запахові сліди використовуються для розкриття та розслідування злочинів із давніх-давен. Передусім люди помітили унікальні здібності деяких видів тварин, комах та інших істот розрізняти за запахом своїх представників. Особливо зацікавило людей тонке нюхове чуття собак, їхнє вміння переслідувати за запаховим слідом свою здобич. Цей природний дарунок домашньої тварини з успіхом використовували мисливці. Нюхові здібності собак знайшли своє застосування і в інших сферах людського життя.

Встановити точну дату початку використання запахової інформації в боротьбі зі злочинністю досить складно. Учені вказують, що, ймовірно, така діяльність розпочинається після 1896 року, коли з ініціативи видатного криміналіста Ганса Гроса вперше створили службу собак, навчених нести патрульно-постову службу. 1908 року в Петербурзі утворилося «Всероссийское общество поощрения использования собак в полиции и в сторожевой службе» [5, с. 6]. Відтоді відбувся значний розвиток кінологічної служби, з’явилися нові можливості використання запахових слідів під час виявлення, розкриття, розслідування злочинів та затримання злочинців.

Однак і до сьогодні в літературі немає єдиного визначення поняття «запаховий слід». Поряд із терміном «запаховий слід» використовується поняття «odoroлогічний слід». Треба з’ясувати це питання.

Одородологія як наука виникла в 50-х роках ХХ століття в результаті розвитку природничих наук. Термін походить від латинського слова *odog* – «запах, почуваю запах» і грецького слова *logos* – «навчання, наука». Отже, у буквальному значенні під одородологією варто розуміти науку про запах, що вивчає закономірності утворення, виділення, поширення і сприйняття запаху.

Під запахом розуміють властивість речовини, яка випаровується у повітрі, викликати у живих організмів специфічні подразнення нервових закінчень органів нюху. Запахи людини – генетично обумовлені за своїм складом і постійно вироблювані організмом леткі речовини, які виявляються в крові людини та потожирових виділеннях. Особливе криміналістичне значення слідів запаху людини пов'язане з тим, що кожна людина має тільки свій індивідуальний запах, який характеризується властивостями стійкості і незмінності. Завдяки цьому ідентифікаційна значущість слідів запаху подібна до інших слідів, наприклад – рук. Проте сліди запаху мають суттєву перевагу: вони не сприймаються людиною і відповідно не контролюються. Злочинець не сприймає свій запах, не контролює його, і, відповідно, не намагається його знищити. Крім того, навіть якщо захоче злочинець, не зможе залишити сліди запаху на місці події, так як практично у всіх випадках злочинець контактує з предметами обстановки місця події. Запахові сліди утворюють особливу групу, споріднену слідам-речовинам у трасології, але в той же час відрізняються від традиційних, адже вони невидимі, не мають усталеної зовнішньої форми, нестандартні за своїми властивостями, а прийоми і засоби їх виявлення – специфічні. Властивість запаху як фізичного тіла варто відрізнити від властивостей запахових слідів у криміналістичному плані. До фізичних властивостей запаху відносять: летючість; розчинність; адсорбцію; розведення; дифузію. На основі зазначених фізичних властивостей запаху визначені криміналістичні властивості запахових слідів: безперервність механізму утворення; рухливість структури; розсіювання; подільність запахових слідів; збереження слідів і зразків запаху людини в герметичній упаковці; індивідуальність слідів і зразків запаху людини; відносна стійкість слідів запаху; відносна незмінність зразків запаху людини [6, с. 274–276].

Предметом вивчення криміналістичної одорології є закономірності, пов'язані з використанням запахових слідів у боротьбі зі злочинністю, а саме: 1) процес формування запаху; 2) властивості запаху; 3) психофізіологічна природа нюху [7, с. 71]. Окрім вказаного, вважаємо доцільним додати, що предметом вивчення криміналістичної одорології є закономірності виявлення, фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання запахових слідів, а також закономірності розроблення на основі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їхніх комплексів та інших засобів для роботи із запаховою інформацією.

На думку М.В. Салтєвського, запах – це природна властивість матеріальних тіл. Цей термін застосовується у двох значеннях. У першому ним позначають об'єктивну властивість фізичних тіл, що полягає в безперервному відділенні в зовнішнє середовище їхніх речовин – молекул, які утворюють запаховий слід. У другому – це суб'єктивне відчуття (відображення, мислений образ), що виникає у людини або тварини внаслідок взаємодії частинок пахучої речовини з рецепторами нюху [8, с. 46].

У криміналістиці термін «запах» визначають як матеріальний слід. У трасології тверді тіла, що мають стійку зовнішню форму, утворюють клас «сліди-предмети», а рідкі і газоподібні речовини відносяться до класу «сліди-речовини». У результаті взаємодії об'єктів під час скоєння злочину виникає запах, що відтворює властивості й ознаки матеріальних тіл, виконуючи функцію сліду в його трасологічному значенні. Ці матеріальні газоутворення називають слідами запаху або запаховими слідами. Вказані запахові сліди є предметом вивчення такої галузі криміналістичної техніки, як криміналістична одорологія. Наприклад, криміналістична одорологія – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає природу й механізм утворення запахових слідів, засоби та методи їх збирання й використання під час розслідування кримінальних правопорушень [9, с. 304].

Нині у вітчизняній криміналістиці досліджуються такі основні напрями використання запаху:

- розшук особи, що вчинила суспільно-небезпечне діяння, за її запаховим слідом;
- відшукування предметів злочинного посягання або предметів – речових доказів, що зберегли індивідуальний запах злочинця чи потерпілого;
- встановлення групової приналежності джерела походження твердих, рідких і сипучих речовин, що володіють властивостями запаху;
- ідентифікація особи за її запаховими слідами.

Ці завдання розв'язуються як шляхом залучення кінолога зі службовою собакою, так і використанням інструментальних лабораторних методів. Вказана діяльність реалізується у процесуальних і непроцесуальних формах.

Залежно від способів вилучення, аналізу та реєстрації запахів криміналістичну одорологію поділяють на кінологічну і інструментальну – ольфактроніку (від лат. *olfactus* – запах).

У кінологічній одорології, як аналізатор пахучих речовин, використовується орган нюху спеціально підготовленої службового собаки (собаки-детектора). В інструментальній одорології як аналізатор застосовуються фізико-хімічні прилади, здатні виділяти спектр пахучих речовин, реєструвати його у вигляді ольфактограми і детектувати з високою чутливістю окремі компоненти виділень людини [10, с. 364].

Окрему увагу повинно бути звернено на проведення одорологічної експертизи, метою якої є дослідження нових або законсервованих запахових слідів, що дає змогу встановити: учасників злочину; індивідуальний запах однієї і тієї ж особи в запахових слідах, вилучених з різних місць злочину; приналежність людині предметів, виявлених на місці події та в інших місцях; належність предметів (вилучених у злочинця чи інших осіб) потерпілому; походження запаху від конкретних осіб при комплексному дослідженні речових доказів (приміром, при дослідженні поту, крові, волосся, предметів одягу, взуття індивідуального користування тощо) [10, с. 367].

Робота із запаховими слідами ґрунтується на принципі законності, відповідно до положень Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, законів України «Про Національну поліцію» 2015 р., «Про судову експертизу» 1994 р., «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р., Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України, затвердженої Наказом МВС України № 1145 від 1 листопада 2016 р., інших нормативно-правових актів.

Однак проведення одорологічної експертизи, на нашу думку, повинно набути належної правової регламентації за змістом Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 [11], адже сьогодні в цьому важливому нормативно-правовому документі питання одорологічної експертизи не регламентовані. Також повинна бути розроблена відповідна методика експертного дослідження.

Отже, можна зробити висновок, що одорологія – це порівняно молода й перспективна галузь наукового знання щодо дослідження запахових слідів. Вказані питання охоплюються предметом криміналістики як науки про закономірності механізму кримінального правопорушення, виникнення інформації про кримінальне правопорушення та його учасників, закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів, та заснованих на пізнанні цих закономірностей спеціальних засобах і методах досудового розслідування, судового розгляду і попередження кримінальних правопорушень [9, с. 31].

Адже, як слушно зазначає О.І. Онисько, з розвитком науково-технічної бази криміналістики об'єктами її дослідження стали не тільки трасологічні сліди, але і сліди запаху, що відокремилися від взаємодіючих об'єктів, мікрочастки і навіть генетичні відбитки людини. Це допомогло не тільки розширити саме поняття сліду, але й внести зміни у формування методик криміналістичного дослідження речових доказів, важливих елементів теоретичних основ криміналістичної техніки, якими є загальне вчення про криміналістичні сліди [12, с. 28].

Отже, ми впритул наблизилися до надзвичайно важливого й принципового питання, що було поставлено на початку нашої наукової статті: чи будуть результати одорологічних досліджень мати доказове значення у кримінальному провадженні?

Як відомо, для набуття результатів одорологічних досліджень доказового значення, повинна бути проведена одорологічна вибірка. Як пояснюють вчені, цей захід означає застосування фахівцем службово-розшукового собаки для дослідження запахових слідів з метою встановлення джерела їх походження. З одного боку, вибірка дещо нагадує впізнання, але це не впізнання в процесуальному сенсі і не узнавання в оперативному, оскільки вибірка здійснюється не людиною, а твариною. З іншого боку, вибірка нагадує використання в процесі слідчої дії або оперативного заходу спеціальних знань фахівця із застосування технічних засобів. Чи можна цю дію називати одорологічною експертизою і використовувати її результати як доказ? Науково доведено, що кожна людина має індивідуальний запах. І як основа ідентифікаційного дослідження в цьому сенсі завдання видається цілком коректним [2, с. 154–157].

Отож, на думку таких дослідників, як В.О. Гусева [1, с. 71–76] й О.І. Ізотов [2, с. 154–157] та інші, результати одорологічної експертизи ніяк не можуть бути менш достовірними, ніж інші докази, і вони повинні розглядатися в сукупності з іншими наявними доказами у провадженні. Заперечення ж противників достовірності цих результатів критики не витримує, оскільки практика судочинства, цей найвірніший критерій теоретичних викладок, має вже чимало прикладів, коли висновки одорологічної експертизи приймалися беззаперечно судами першої і другої інстанції, навіть в тих випадках, коли вони становили основу обвинувачення [13].

Щодо цього варто навести приклад із судової практики. Так, під час судового розгляду встановлено, що у вересні 2008 року громадянин Х. незаконно, у невстановлених осіб, придбав вогнепальну зброю і бойові припаси до неї. Перебуваючи на посаді голови Тульчинського районного суду Вінницької області, через місяць після придбання зброї, інсценував підпал у приміщенні вказаного районного суду, для чого звернувся до в.о. прокурора Тульчинського району з завідомо неправдивим повідомленням про вчинення щодо нього збройного нападу невідомими особами. Перед цим з метою надання вигляду достовірності повідомленню про злочин громадянин Х. штучно створив докази обвинувачення про збройний напад на нього невідомими особами, використавши вищевказаний пістолет та три патрони до нього. Для цього він здійснив два постріли по власному автомобілю та один постріл в ділянку лівої нагрудної кишені своєї сорочки, імітуючи так замах на життя. Потім громадянин Х. з метою укриття слідів злочину приховав вказаний пістолет конструкції Токарева (ТТ) калібру 7,62-мм серед листя в лісосмузі приблизно в 50 метрах від місця розташування автомобіля.

Підсудний не визнав себе винним у скоєнні інкримінованих йому злочинів. Оскільки злочин ретельно готувався, слідова інформація була знищена чи спотворена.

Варто акцентувати увагу на тій обставині, що саме за відсутності чи неповноти інших джерел доказової інформації визначальне значення мали результати одорологічної експертизи. А саме в результаті проведеної одорологічної експертизи встановлено, що порівняльні зразки запаху з двох шкарпеток чорного кольору та двох черевиків чорного кольору, вилучених у громадянина Х., співпадають із зразками запаху, вилученими з руків'я та магазину пістолета «ТТ», а також з двох господарських рукавичок, вилучених при огляді місця події та лісопосадки поблизу місця знайдення автомобіля «Опель-Омега». Важливо, що слідів пальців рук на зброї не було виявлено.

Згідно з дослідницькою частиною експертних висновків, вказані господарські рукавички надійшли для проведення одорологічного дослідження окремо упакованими у скляні банки ємністю 0,5 л, герметично закритими металевими кришками. До кожної з банок кріпилася паперова етикетка з пояснювальним написом та підписами на ньому двох понятих та слідчого. Упаковка цих речових доказів не була порушена та забезпечувала зберігання об'єктів дослідження.

Матеріали справи свідчать, що пістолет «ТТ» з магазином до нього, знайдений, вилучений та упакований до поліетиленового пакету слідчим в присутності понятих при огляді місця події, у той же день був направлений до експертної установи МВС України для балістичного, дактилоскопічного та одорологічного дослідження.

Згідно з показаннями експертів НДЕКЦ при УМВС України у Вінницькій області у судовому засіданні, експерт-одоролог у резинових рукавичках дістав з целофанового пакету пістолет з магазином та зняв з них запахові сліди шляхом окремого герметичного обмотування та обжигання руків'я пістолета та магазину до нього двома стерильними фланелевими серветками, поверх яких було накладено стерильну алюмінієву фольгу. Це було зроблено з метою попереднього одержання запахових слідів з пістолету для забезпечення можливості подальшого одорологічного дослідження.

Судово-одорологічна експертиза рукавичок, пістолета «ТТ» та магазину до нього була проведена судовим експертом, який має вищу юридичну освіту, кінологічну (одорологічну) підготовку, стаж експертної роботи з 2000 року. Висновки експертизи та попередніх досліджень цього експерта є обґрунтованими та повністю відповідають детальній дослідницькій частині. Зокрема, неодноразові дослідження проводилися поетапно, з використанням трьох собак детекторів, що були фізично здорові та знаходилися у робочому стані, свідчили про безпомилковість проведених тестових вибірок. З огляду на ці обставини суд визнав необґрунтованими твердження підсудного та його захисника про недопустимість та недостовірність криміналістичних одорологічних досліджень та судово-одорологічної експертизи.

На підставі наданих доказів, а саме висновку судово-одорологічної експертизи, громадянин Х. визнали винним у скоєнні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 263 КК України та ч. 2 ст. 383 КК України [13].

Висновки. Отже, треба наголосити, що сліди запаху – це важливе джерело інформації в діяльності з виявлення, розкриття, розслідування, попередження кримінальних правопорушень та розшуку осіб, причетних до їх вчинення, за «гарячими слідами». Є необхідність наукового розроблення цього напрямку з метою формування теоретичного розуміння запахових слідів у криміналістиці та надання практичним працівникам правоохоронних органів рекомендацій у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Гусева В.О. Використання результатів одорологічного дослідження як доказів у кримінальному провадженні. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 71–76.
2. Изотов О.І. Проблеми достовірності результатів ольфакторних досліджень у криміналістичній одорології. *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 154-157
3. Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження: Методичні рекомендації [авт.-упоряд.: С.І. Перлін, С.О. Шевцов, Н.М. Косміна, В.В. Іонова]. Харків.: ФО-П Чальцев О.В., 2009. 100 с.
4. Басай В.Д. Основи криміналістичної одорології: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Івано-Франківськ, 2003. 652 с.
5. Кисин М.В., Петранек Г., Сулимов К.Т. і др. Использование консервированного запаха в раскрытии преступлений ; под общ. ред. М.В. Кисина. Москва-Берлин, 1983. 120 с.
6. Криміналістика : підручник / В.В. Пясковський, Ю.М. Черноус, А.В. Іщенко, О.О. Алексєєв та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 544 с.
7. Застосування спеціальних знань і техніко-криміналістичних засобів під час проведення слідчого огляду: метод. рекомендації / Р.І. Благута, О.В. Захарова, М.Ю. Ковальська та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 104 с.
8. Салтевский М.В. Использование запаховых следов для раскрытия и расследования преступлений : лекция. Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1982. 52 с.
9. Криміналістика : підручник / В.В. Пясковський, Ю.М. Черноус, А.В. Самодін та ін. ; за заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2020. 752 с.
10. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб.; за заг. ред. О.Г. Рувіна. Київ: Ліра-К, 2019. 424 с.
11. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
12. Онисько О.І. Види слідів та використання їх при розслідуванні незаконного перетинання державного кордону (за матеріалами органів дізнання Прикордонних військ України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 199 с.
13. Вирок апеляційного суду Житомирської області від 23 груд. 2011 р. Справа № 1/0690/4/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20386611>.